

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Bányai Viktória

Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780-1850

**Különös tekintettel a későbbi főváros területének zsidó népességére és
intézményeire**

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
Történettudományi doktori iskola
Művelődéstörténeti alprogram
Budapest, 2001

I. TÉMAVÁLASZTÁS ÉS KUTATÁSI FELADAT

A hazai zsidó oktatásügy történetének kutatásában ezidáig a 19. század közepétől a II. világháborúig terjedő időszak kapott elsősorban figyelmet, az ezt megelőző korszak lényegesen elhanyagoltabb. Mindmáig nem született az általam választott korszakra vonatkozó átfogó, összegző munka, és teljességgel feldolgozatlanak mondható a kérdéskör számos részterülete. A választott időszak eseményeinek, jelenségeinek beható elemzését több szerzőnél is II. József felvilágosult abszolutista uralmának, illetve az 1850-es évek neoabszolutizmusának a zsidóságot is mélyen érintő, látványos oktatáspolitikai intézkedései szorítotják háttérbe, homályosítják el. A párhuzam olyannyira kézenfekvő, a külső kényszer szerepe a szekuláris oktatás terjesztésében annyira dominánsnak mutatkozik, hogy a köztes időszak csak egyfajta átmenetként jelenik meg, az „érdemi” változásokat eredményező állami intézkedések korszakai között.

Más-más ideológiai alapon a történész utókor az általam vizsgált korszak magyarországi zsidó oktatásügyéből két területet emelt ki, tartott vizsgálatra érdemesnek. Egyfelől orthodox kötődésű szerzők törekedtek a jesivák (elsősorban is Moses Schreiber pozsonyi jesivájának) történetét feltárni, a hazai othodoxia történeti súlyát, intellektuális erejét bemutatni. Másfelől a neológ zsidó történetírás a nyilvános, állami felügyeletű iskolázás kezdeteit mint a zsidóság társadalmi integrációjának korai bizonyítékait igyekezett bemutatni. A neológ zsidó történetírásnak ezt az irányát vette át az általános oktatástörténet is. Így, míg a protestáns felekezeteknél az összefoglaló oktatástörténeti munkák elismerik, figyelembe veszik (a jogilag is garantált) iskolai autonómiát, addig a zsidóságnál csak az állami – időnként egyenesen katolikus egyházi – felügyelet alatt álló iskolákat tekintik elfogadhatónak, minden egyebet az elmaradottság jelének tartva. A "zugiskola" besorolásnak valóban van jogi (történeti) alapja, de ezt a kategorizálást oktatástörténeti szempontból kritikátlanul értéktelletté tenni, valójában a zsidóságot sújtó jogi diszkrimináció kiterjesztése, mondhatjuk úgy is: éltetése.

A Holocaust óta Magyarországon alapfokú zsidó oktatással jobbra csak judaisztikai háttérrel nem rendelkező történészek, oktatástörténészek vagy helytörténetírók foglalkoztak, érthetően szűk és némileg egyszerűsítő oktatástörténeti megközelítéssel. Sajnos, az újabb hitközségtörténeteket író neológ rabbik sem fordultak a kérdéshez mélyebb igénnyel. A nemzetközi szakirodalomban, amely nem száikölködik az oktatásügy terén sem új utakon járó tanulmányokban, sem alapos összefoglalásokban: a magyarországi zsidóság története, helyzete marginális a nagy központokhoz, Németországhoz vagy a kelet-európai térséghez (Lengyelország, Litvánia, Oroszország) képest. Ezek a munkák tehát – elsősorban izraeli kutatók publikációi – módszertani bázisként, illetve összehasonlítás alapjául szolgálhatnak, de magyarországi adatot csak ritkán tartalmaznak.

Teljes hiány mutatkozik a magyarországi szakirodalomban a tanulólétszám túlnyomó többségét alapfokú oktatással ellátó iskoláztatási formák (héder, Talmud-Tora, házitanító) szórvány adatokon túlmutató történeti feldolgozása tekintetében. Pedig a vizsgált korszak egészében – egészen az 1850-es években, a Habsburg neoabszolutizmus által kikényszerített váltásig – domináltak ezek formák a nyilvános

oktatással szemben. (Sőt, a kelet-magyarországi orthodox népességnél még a század második felében is a hagyományos intézmények voltak túlsúlyban.) A dolgozat egyik legfontosabb újdonságának épp ezt tekintem, hogy néhány feltárt forrás alapján sikerült némileg árnyalni a nem-nyilvános formák bemutatását.

A vizsgálat kezdőpontja: 1780, vagyis II. József időszakának kezdete. Elvben az az időpillanat, amikor a történetírás a hagyományosnak nevezett és általában mozdulatlanoknak bemutatott zsidó oktatási rendszert a maga "érintetlenségében" utoljára megfigyelheti. A dolgozat másik végpontja a reformkor vége, illetve a gyökeresen új helyzetet teremtő neoabszolutizmus kezdete: 1850. Ez az időpont nem jelöli a modernizációs folyamat végét. Még a későbbi neológ zsidóságon belül is majd csak ezután teljesedett ki az állami felügyeletű iskolahálózat, jöttek létre a modern oktatási szisztéma olyan alappillérei, mint az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet (1857), illetve a középfokú oktatás egyéb intézményei.

Munkám földrajzi keretét a történelmi Magyarország adja a korabeli igazgatási rendnek megfelelően Erdély nélkül, valamint Horvátország és Szlavónia is csak a tankerületi beosztást követve a Zágrábi Tankerület szórványos adatainál kerül elő. Országos szinten nem törekedhettem teljességre az oktatási intézmények számbavételénél, bemutatásánál: a általánosítás veszélyét is vállalva néhány iskolát – elsősorban a későbbi főváros területének iskoláit, illetve az orthodox minta felvázolásához Pozsony iskoláit – emeltem ki példa gyanánt.

Dolgozatomban az alapfokú zsidó iskoláztatás bemutatását tűztem ki célul. Nem foglalkoztam tehát a közép- és felső szinthez sorolandó iskolatípusokkal, ami a korszakban csak a vallási intézményeket jelenti (jesivák), mivel a nyilvános zsidó iskolarendszer ekkor még nem hozott még létre önálló középfokú intézményeket. Céлом volt az intézménytörténeten túlmutatóan, a korszak hazai zsidó oktatásügyéről, annak részleges modernizációjáról a társadalomtörténetbe ágyazott általános kép vázolója, illetve egyes részterületek – elsősorban az oktatás tartalmi kérdéseinek, illetve a zsidó társadalom ezzel kapcsolatos megosztottságának – mélyebb, problémacentrikus feldolgozása.

II. FORRÁSOK, KUTATÁSI SZEMPONTOK, A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE

Források tekintetében a hagyományos oktatástörténeti és a jellegzetesen judaisztikai forrásokat egyaránt be kívántam vonni a vizsgálatba. Kiemelten fontosnak tartottam a témával kapcsolatos héber nyelvű, illetve héber betűs (jiddis vagy német) források feltárását, mivel ezek – nyelvi akadályok miatt – a hazai kutatók közül csupán kevesek számára hozzáférhetőek. Ezen forrásoknak mindeddig teljes körű számbavétele is hiányzik. Héber vagy részben héber nyelvű forrásokat a következő kategóriákban találtam:

- tankönyvek
- gyermekirodalom
- tantervek
- memoárirodalom
- korabeli periodikák neveléelméleti írásai

az oktatásügy elméleti és gyakorlati kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalások rabbinikus forrásokban: responsum-irodalom, homiletika.

A héber mellett természetesen német és magyar forrásokat is feldolgoztam, köztük eddig kiaknázatlan levéltári anyagokat is. Ezek közül a legbőségesebb a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi levéltárának Departamentum Scholarum Nationalium egységében őrzött iratanyag volt: a tankerületek által készített éves jelentések a nyilvános oktatás legmegbízhatóbb statisztikai forrása, az Ügyosztály zsidó iskolákra vonatkozó fasciculusai pedig az egyes intézmények (köztük magániskolák) történetéhez szolgálnak esetleges, de fontos adalékokat (engedélyezési kérelmek, a nyilvánossági jog elnyerésére benyújtott kérelmek, tanári fizetésekkel kapcsolatos panaszok, helyi tantervek, helyi felmérések az iskoláskorú gyermekek beiskolázásáról stb.).

Munkám kiindulásaként öt – klasszikus oktatástörténeti – vizsgálati szempontot határoztam meg a szakirodalmi adatok és a források rendszerezésére.

1. Oktatási formák – hagyományos és nyilvános zsidó iskolák: tantervek, a tradicionális tananyag és a "világi" tárgyak aránya az egyes iskolatípusokban, oktatási nyelv(ek) (héber, német, jiddis, magyar); egyes iskolák intézménytörténete (elsősorban Óbuda, Pest, Buda, Pozsony)
2. Az iskolák felügyelete, állami befolyás: állami irányítás, rendeletek hatása; felügyeleti rendszer; az iskola fenntartók, társadalmi háttér; törekvések zsidó részről az oktatási rendszer egységesítésére
3. Tanítók: nyilvános iskolai tanárok, magántanárok, a maszkilok (a zsidó felvilágosodás képviselői) mint tanárok, szerepük a magyar zsidóság szellemi életében; tanítóképzés, a tanítók felkészültsége, társadalmi státusa; kiemelkedő tanár egyéniségek
4. Diákok: iskoláztatás/ iskolázottság arányai, közösségen belüli szerepe; lányok iskolázása; iskola szerepe a szekularizációban, a produktív foglalkozási ágak terjesztésében és a magyarosodásban (asszimilációban).
5. Tankönyvek és pedagógiai irodalom: héber, német és magyar tankönyvek; a héber nyelv reneszánsza az oktatásban; tankönyvkiadás; zsidó tárgyak tankönyveinek tartalmi kérdése; vitairadalom tanügyi kérdésekben

Az oktatástörténeti anyag elrendezésében, bemutatásában – az anyag belső logikáját követve – kronologikus rendű és tematikus egységeket egyaránt alkalmaztam. Kitekintésként, illetve viszonyítási pontként mutattam be a hagyományos zsidó oktatás különböző formáit, az 1780 előtti időszak szórványos adataival alátámasztva. Külön fejezetben foglalkoztam II. József korszakának nyilvános zsidó iskoláival, majd a nyilvános iskolahálózat későbbi történetét két időrendi fejezetben vezettem tovább. Önálló egységekben tárgyaltam ugyanennek a korszaknak más – sokkal kevésbé ismert, feltárt – aspektusait: a nem-nyilvános formák modernizációját, az orthodoxia sajátos törekvéseit, illetve a felekezeti kereteken kívüli iskoláztatás funkcióját, jellemzőit.

A hazai folyamatok, jelenségek értelmezésében fontos támpontokat kapunk a német területekkel való egybevetés során, illetve a Monarchia más területeivel – elsősorban Cseh- és Morvaországgal, valamint Béccsel – való összehasonlításakor. Utóbbiak közvetítő és mintaadó szerepük miatt is fontosak. A kitekintéssel választ

kívántam találni arra a kérdésre is, hogy mutat-e helyi sajátosságokat a hazai zsidó oktatásügy, ha igen, mi annak lehetséges magyarázata.

A tankönyvek tartalmi elemzését a történeti egységektől elválasztva végeztem el. Az oktatás átalakulásának egyik alapvető kérdése a zsidó hagyomány tantárgyakká strukturálása, tankönyvekké rendszerezése, és az a szerep, amit ebben a keresztény tankönyvek, mint modellek betöltöttek (olvasókönyvek, katekizmus, Biblische Geschichte). A "zsidó tárgyak" tankönyveinek elemzésénél ugyanazokkal a dogmatikai problémákkal találkozunk, amik felmerültek a zsidók polgárjoga körüli vitákban (hazafiság vs. a Cionba való visszatérés tanítása), illetve a vallási reform kapcsán (szóbeli tanhoz való viszony, vallási előírások átértékelése).

III. FŐBB EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

1. Legkevesebb önálló kutatást a II. József korszakát bemutató fejezet igényelt, ahol Mandl Bernát igen alapos és adatgazdag tanulmánya szolgált alapul. Azonban – anélkül, hogy munkássága meghatározó jellegét kétségbe vonnám – le kell szögeznünk, hogy bizonyos megállapításai helyesbítésre szorulnak. Például a tőle minduntalan idézett, a II. József-kori nyilvános zsidó iskolákra vonatkozó számadatot (22 iskola), maga Mandl is módosította későbbi munkáiban. A II. József uralkodásának utolsó éveiben megjelenő új, a kutatás körébe vonható forrástípust felhasználva sikerült a kérdésben továbblépni. Egy 1787. évi utasítás ugyanis félévenkénti egységes adatszolgáltatásra kötelezte az állami felügyelet alatt álló iskolákat, jelentéseiket a tankerületek összesítették, majd a Helytartótanács útján a számvevőséghez továbbították. A tankerületi összesítéseket a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltár, Dep. Scholarum Nationalium részlege őrzi, sajnos sok évből csak töredékesen. Az 1789/90-es és a 1790/1-es tan évekről összeállított táblázatok 9 Mandl tanulmányában még nem szereplő nyilvános zsidó iskola működéséről tudósítanak, és a már ismert iskolákról is adnak új információkat. Ezeket, illetve néhány további (részben Mandl által is említett) adatot figyelembe véve, a II. József évtizedében létrejött nyilvános zsidó iskolák számát 35 és 40 közé tehetjük: a fejezethez csatolt táblázat 37 tételt tartalmaz. Az iskolák számának pontosításából az ott tanulók becsült létszámának, a világi oktatásban részesülők arányának módosítása is következik.

2. Ugyanez a statisztikai forrásanyag adta a nyilvános iskolahálózat 1790-1840 közti történetét tárgyaló fejezet gerincét. A feldolgozott évkörök (1792, 1802, 1809, 1814, 1821, 1827, 1830, 1836) adatai teljességgel ellentmondanak a szakirodalomban rögzült vélekedésnek, miszerint a II. József uralkodása alatt felállított iskolahálózat az uralkodó halálakor szinte nyomtalanul összeomlott, s új kezdetet csak – több mint két évtized szünet után – a haladó szellemű pesti, illetve pozsonyi zsidóság kezdeményezései hoztak. A tankerületi jelentések alapján (ezek részletes adatait táblázatok segítenek áttekinteni) egyértelműnek látszik, hogy az iskolahálózat egésze nem omlott össze 1790-ben, jelentős része tovább élt, s csak később, fokozatosan sorvadt el. Pontosabban a nyilvános intézmények fokozatos fogyatkozása mellett, már a század elejétől néhány, inkább csak kivételnek számító, újonnan alapított iskola is megjelent: a fogyatkozó és állandóan átalakuló hálózat mégis folyamatosnak tekinthető. A 19. század elejének átrendeződései után a tízes évek második felére, a húszas évek elejére kialakult a nyilvános zsidó iskolák meglehetősen stabil, de nagyon szűk csoportja, 13 megye 13-14 intézménye: Pozsony (Pozsony m.), Trencsény (Trencsény m.), Pest (Pest m.), Bonyhád

(Tolna m.), Veszprém (Veszprém m.), Újvidék (Bács m.), Ungvár (Ung m.), Munkács (Bereg m.), Sziget (Máramaros m.), Arad (Arad m.), Simánd (Arad m.), Várad-Velence (Bihar m.), Nagyvárad (Szatmár m.), Makó (Csanád m.).

Az iskolák működésében, sőt, egyes tanítók személyében is kimutatható folyamatosságot az igazgatási szervek intézkedései is igazolják. A II. József korában kiadott, iskolafelügyeletre kényszerítő rendelet többszöri megerősítése jelzi az állam – minden változás ellenére is folytonos – szándékát a zsidóság szekuláris oktatásának előmozdítására. Ugyanakkor az ismétlések gyakorisága a végrehajtás, végrehajtás hiányosságaira, sőt eredménytelenségére is rámutat. A végrehajtás sikere kisebb részben múltott a tanügyi szervek (a tankerületek és a települési iskolafelügyelők) munkáján, nagyobb részben a megyék és városi hatóságok hozzáállásán dőlt el, mivel a zsidó községek képviselőivel csak ezek álltak közvetlen kapcsolatban. A Departamentum irataiból kitűnik, hogy a kényszerítő rendelet minden egyes kiadását a rendelet érvényesítésére tett megyei és városi szintű intézkedések követték: iskolák számbavétele, állapotuk, épületük felmérése, a zsidó előljárók és rabbi figyelmeztetése, intése. Az intézkedések gyorsasága és hatékonysága azonban messze nem a tanügyi vezetés által kívánatosnak tartott volt, de nem világos, hogy a helyi hatóságok érdektelensége vagy pedig a nyomásgyakorlás eszközeinek hiánya okolható a késlekedésért. A helyi hatóságok magatartásának lehetséges magyarázata (Michael K. Silber nyomán) a zsidó ügyekben általánosan érzékelhető passzív ellenállás, végső soron a nemesség és a központi hatalom közti vita a zsidók felett való rendelkezés jogáról.

3. Megfelelő tanügyi források hiányában az 1830-as évek második felétől, majd a negyvenes években még inkább bizonytalanná válik a nyilvános és a nem-nyilvános (zsidó községi) elemi iskolák elkülönítését. Ennek ellenére - számolva a téves besorolás és a kimaradás lehetőségével is – a dolgozatban megkíséreltem erre az időszakra is országos szinten összeállítani az állami felügyelet alatt működő, illetve a községi fenntartású korszerű zsidó iskolák jegyzékét. [5.1. táblázat (Nyilvános zsidó iskolák, 1830-40-es évek) és 4.4. táblázat (Zsidó községi elemi iskolák 1848 előtt)]. A nagyságrend helyességére megerősítést ad az, hogy a két táblázatban feltüntetett intézmények összege (85) közel megegyezik az 1850-ből ismert adattal.

A neoabszolutizmus korának adatai, különösen is az 1850 végi – 1851 eleji (1850/51. évi tanév) állapotot rögzítő teljes körű oktatási összeírás – mivel az 1848 előtti időszakban ilyen adatsorral nem rendelkezünk – hiánypótló szerepet tölthetnek be, alkalmas kiindulópont lehet időben visszamenő következtetések levonására is. Az összeírás tartalmazta járasonként a zsidók által lakott településeket, az adott település iskoláskorú gyermekeinek számát és az ott működő iskolák (és más oktatási formák) tanulólétszámát is. A hitközségi fenntartású iskolák mellett, a hédereket, a vidéki házitanítókat is számba vették, vagyis képet kaphatunk az oktatás teljes spektrumáról, és az oktatást nélkülöző gyermekek arányáról is. A felmérés részletes adatait egyes megyékről helytörténeti, helyi oktatástörténeti munkák teszik közzé, az országos szintű feldolgozás azonban még várat magára.

4. Az országos szintű adatsorokat (iskolajegyzékek, a latinbetűs alfabetizmusra vonatkozó felmérések) földrajzi elhelyezkedés (térbeli differenciáltság) szempontjából is vizsgáltam. (Ennek áttekintését az ismert iskolákat ábrázoló térképmellékletek is

segítik.) Alapvető újdonságot ez a vizsgálat nem hozott, inkább megerősítette mindazt, amit a zsidóság korabeli letelepedéséről tudunk (határmenti megtelepedés, fokozatos bevándorlás a központi területek fele), illetve amit az egyes országrészek (régiók) zsidó népességének a modernizációhoz való viszonyáról ismerünk (némi egyszerűsítéssel a későbbi vallási irányzatok területi megoszlása).

5. A nyilvános oktatás az 1850-es évekig mindvégig csupán a zsidó gyermekek kisebb részét látta el. Az iskolás korúak túlnyomó többsége, amennyiben egyáltalán részesült oktatásban, azt a hagyományos keretek valamelyikében kapta: család, házitanító, magániskola, zsidó községi iskola. Századfordulós statisztikai adatgyűjtés szerint még az 1830 és 1840 között született korosztályban is kétharmadnyi többségben voltak, akik semmiféle világi oktatásban nem részesültek, s csupán 10%, akik bizonyosan tanultak állami felügyeletű iskolában (legalább 4 felsőbb osztályt végeztek). A fennmaradó kb. 25%-ot nem tudjuk ebből a szempontból osztályozni. Ide azokat soroljuk, akik kaptak "valamiféle" világi oktatást: tehát itt együtt szerepelhetnek a modernizálódó magán- és községi iskolák diákjai az állami felügyeletű zsidó és keresztény iskolák növendékeivel.

A nem-nyilvános oktatási formák kutatásának fontossága tehát megkérdőjelezhetetlen, ugyanakkor számos módszertani problémát vet fel. A bemutatás legnagyobb hiányossága, hogy a hagyományos oktatási formákról jellegükénél fogva, illetve központi egyházi felügyelet hiányában (ami a keresztény egyházaknál ismert központosított egyházszerkezet "hiányából" következett) nincsenek átfogó statisztikai adataink. A nem-nyilvános oktatási formák modernizációjáról a dolgozatban felvázolt kép (modell) is csupán egyedi, helyi adatok, források összerendezésének az eredménye.

A folyamat röviden úgy összegezhető, hogy legkorábban, a század elejétől a vagyonos családoknál működő házitanítók körében, majd tömegesebb igény jelentkezésével, az 1820-as évektől a magániskolákban (héderekben és új iskolafajtákban is), végül, az 1830-40-es években a községi iskolák szintjén figyelhető meg a változás. (Az évszámok természetesen csak általános tendenciát jeleznek, helyi sajátosságok – a közösség mérete, a letelepedés lehetőségei, a közösség összetétele – nagyban módosíthatják az időrendet.) A tartalmi megújulás egyes jelenségei, melyek – rendszerint csak egy részük – megjelenését tekinthetjük a megújulás kritériumának bármely oktatási formában, pontokba szedve a következők:

- irodalmi német tanítási nyelv (szemben a jiddissel),
- irodalmi német Biblia-fordítás (a Mendelssohn-féle fordítás) használata,
- klasszikus nyelvtani alapú hébertanítás,
- tankönyvek használata (pl. olvasókönyv az imakönyv helyett, bibliai történetek Biblia helyett),
- tantárggyá szervezett hittan, erkölcsstan,
- világi tudományok tanítása (földrajz, természettudományok, Biblia utáni történelem),
- praktikus ismeretek *hangsúlyos* jelenléte (számтан, héber írás, német írás és olvasás),
- szakmai ismeretek oktatása (leggyakrabban kereskedelmi szaktárgyak).

A modernizációs folyamatnak általános statisztikákban is megmutatkozó jelensége a latin betűs írás- és olvasáskészség terjedése. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy

a nem héber betűs írás-olvasás elsajátítása a zsidó felvilágosodás időszaka előtt sem volt ismeretlen a zsidó oktatásban, mégis, a 19. század első évtizedei előtt ez az arány lényegesen alacsonyabb volt. Az adatok arról tanúskodnak, hogy ezen a területen a döntő változást nem a nyilvános iskolák működése eredményezte, a latin betűs alfabetizáció terjesztésében a nem-nyilvános szektor szerepe a meghatározó. Ugyanez általánosabban is igaz: a belső megújulási folyamat jelentősége a zsidóság kulturális modernizációjában vetekszik az állami intézkedések hatásával, sőt, a létszámokat tekintve túl is szárnyalja azt.

6. Annak a veszélynek a felismerése, hogy a modernizáció által érintett területeken lejárt az ideje a hagyományos úthoz való magától értetődő és feltétlen ragaszkodásnak, idővel tudatos szellemi és intézményi stratégiák kialakításához vezetett el az orthodoxia körében. Az egymástól sokban különböző programok azonos alapra épültek: tudatos (ön)neveléssel kialakítani a fiatal generáció elkötelezettségét a hagyományos értékek mellett. Magyarországon a 19. század első felében két, részben egymást kiegészítő – s csak a következő generációk felfogásában élesen elkülönülő – stratégia figyelhető meg: egyfelől a rabbinikus és világi kultúra összeegyeztetésére, a távolság szorosan hagyományhű alapokon álló áthidalására tett kísérlet, melyet nevezhetünk rabbinikus vagy orthodox haszkalának is, másfelől a minden új elutasítását, a kompromisszumok nélküli tradicionalizmust meghirdető irányzat. A század második felében ebből a két lehetséges modellből fejlődött ki a felvilágosult vagy neo-orthodoxia, illetve az ultra-orthodoxia irányzata.

Az "orthodox haszkala" stratégiájának bemutatására a pozsonyi példa kínálkozott legalkalmasabbnak. A pozsonyi konzervatív körök, a későbbi községi elnök, Abraham Hirsch Lvov vezetésével kísérletet tettek a reformszellemű Primärschule megindításának meggátlására. Kudarcuk, illetve az iskola sikere azonban nem a teljes elutasítást és elzárkózást váltotta ki, hanem épp ellenkezőleg: konkurálni igyekeztek azzal. 1830 februárjában – épp mikor a Primärschule nyilvánossági jogot nyert – a községi elnökség kérvényezte a község által fenntartott két iskola, a II. József kora óta működő Normalschule és a Talmud-Tora összevonását. A megújult iskola hangsúlyozottan elsőbbséget kívánt biztosítani a Talmud-tanulásnak – más nyilvános iskoláktól eltérően órarendjében még a század második felében is megőrizte a Talmud-Tora és a világi tárgyak elkülönítését –, de a jól képzett tanárok miatt mégis a világi tárgyak magas színvonaláról is ismert lett. 1850 után - erőteljes állami nyomás hatására, de lényegében azonos elvet követve - az akkulturációra nyitott nyugati orthodoxia a sűrű, önálló iskolahálózat kiépítését választotta a vallási oktatás intézményeinek párhuzamos fenntartásával. Így egyfelől kielégítette a kulturális egységesülést célzó hatósági igényeket, másfelől mégis saját fennhatóságuk alatt tudhatták saját gyermekeik nevelését.

A megújuló orthodoxia másik útját a 19. század első évtizedeinek legnagyobb rabbinikus tekintélye, R. Moses Schreiber (Szófér) – rabbinikus hagyománynak megfelelően responsum-gyűjteményéről elnevezve a Hatam Szófér – jelölte ki. Bár megnyilatkozásaiban benne van az elzárkózás mellett a konkurálás gondolata is, mint erre a nem-zsidó kultúra egyes elemeit elfogadó tanítványai (pl. Maharam Schick) hivatkoztak is, az orthodoxia történetét tárgyaló tanulmányok egybehangzóan meghatározónak tartják szerepét mind az orthodoxia ideológiájának kimunkálásban,

mind a viszony szakításig való élezésében. Mint Jacob Katz megfogalmazta, a védekezésbe szoruló ortodoxia csak végleteket ismert: a hagyomány maradéktalan elfogadását vagy teljes elutasítását, és ha a hagyomány megőrzésének a társadalmi és kulturális elszigetelődés további fenntartása volt ára, azt is felvállalta. Szófér a jesivájából kikerülő tanítványok százai révén a régió konzervatív zsidóságára meghatározó befolyást gyakorolt.

7. Iskolai adataink és az életutak áttekintése egyaránt azt mutatták, hogy az alapfokú keresztény oktatási intézménybe járó zsidó tanulók ténylegesen nem ott kezdték tanulmányaikat. Sokszor kicsit idősebben, némi héber háttérrel indultak, a betűismeretet és az olvasást már másutt elsajátították, gyakran az első osztály egészét átugrották. A szülői választás vizsgálata szempontjából két eltérő helyzetet különböztettem meg: ha az adott oktatási piacon nincs más igénybevehető világi oktatást kínáló intézmény, illetve, ha párhuzamosan működik nyilvános zsidó iskola is. A vizsgált időszakban hiánypótlás látszik dominálni: a szülők többségét gyermekeik jövőbeni boldogulása érdekelte, amihez (főképp a harmincas és negyvenes években) egyre inkább szükségesnek látszott az alapműveltség elsajátítása, a nyelvismeret, esetleg szakmatanulás, néhány esetben a magasabb szintű (gimnáziumi, egyetemi) iskolai végzettség megszerzése.

Országos szintű statisztikával a korszakból sajnos nem rendelkezünk. Későbbi adatok (az 1864/65-ös tanévről készült országos összesítés) arról tanúskodik, hogy a zsidó felekezet volt a legnyitottabb más felekezetek iskoláinak igénybevételére. Ekkor az alapfokú nyilvános oktatásban részesülő zsidó gyerekek 91,7%-a járt zsidó iskolába. Ez az arány összevetve például a német területek hasonló adataival igen magas, azonban az összes többi vallási közösséget még ennél is zártabb iskoláztatás jellemezte. Figyelembe véve az 1910-es népszámlálás adatát is, miszerint az 1840 előtt született (és 1910-ben még élő) zsidók 7,1%-a végzett legalább 4 felsőbb osztályt, feltételezhetjük, hogy az alapfokon világi tanulmányokat végzők körében az 1840-es években is 8-10% körüli lehetett a nem zsidó intézményekben tanulók aránya

8.A tankönyvek tartalmi elemzésére vállalkozó fejezet – a nemzetközi szakirodalom irányvonalán haladva – a magyarországi zsidó oktatástörténetből teljességgel hiányzó kutatási irányt nyit meg. Épp ezért a vizsgálat tárgyává tehető tankönyvek azonosítása, gyűjteményük összeállítása önmagában is feladatot jelentett. A tankönyvek, illetve a tankönyvírók nyelvhasználatának különféle változatai (héber, jiddis, német, magyar), valamint az ezekhez kapcsolódó, ezeket eredményező ideológiák felvázolása után, a vallási szempontból releváns tantárgyak tanszereit tekintettem át. Ebben fő szempontom a zsidó vallási hagyomány újfajta oktatásának, tantárgyakká szervezésének problematikája volt, valamint a vallási hagyomány átértékelésének kérdése.

A zsidó hagyomány új tantárgyakká, tankönyvvekké szervezésének, szerkesztésének alapvető problémája legélesebben a vallás- és erkölcsstan területén jelentkezett. Praktikusan az oktatás új szerkezete, az ezekre az ismeretekre szánt idő szűke tette szükségessé tankönyvvé, formáját tekintve leggyakrabban katekizmussá szervezni azt az ismeretanyagot, amit korábban magukból a forrásokból merítve sajátítottak el. Azonban ebben a folyamatban az oktatás keretein túl mutató események a döntőek: a judaizmus fokozatos belső és külső átértékelése, ami során a 19. század

második felére (Magyarországon a század végére) a bevett vallások *egyike* vált belőle. A keresztény társadalomba való betagolódás tette megkerülhetlenné az olyan alapvető kérdésekben való egyértelmű állásfoglalást, mint hogy mi tesz zsidóvá, mi az, ami ebből alapvető, mi az, ami "baj nélkül" elhagyható, mi különböztet meg a keresztényektől, mik az új helyzetben a keresztényekkel szemben tanúsítandó erkölcs és vallási normák. A judaizmus átértékelése, kívülállóságának megszüntetése, a vallás univerzalisztikus elemeinek felismerése a tankönyvek egy részében oly módon mutatkozik, hogy "a vallás" fogalmának általános leírásával nyitnak, s csak azután térnek rá a sajátos zsidó vonásokra. Ez lényegében Mendelssohn gondolatának leképezése, aki a zsidó vallás jellegzetességeit mint többletet, az univerzális vallást kiegészítő előírásokat értelmezte.

Kevésbé magától érthető, hogy a héber nyelv tanításának módja sem egyszerűen metodikai kérdés a haszkal időszakában. A nyelvtanítás módszertana világnézetet tükrözött. A bibliai héber nyelvtan tanítása önálló Biblia-tanulmányozáshoz és ezen keresztül önálló Biblia-értelmezéshez adott előkészítést, vagyis könnyen vezethetett, és vezetett is a hagyományos zsidó értelmezés elvetéséhez. Ilyen módon a nyelvtan tanulása egy teljesen új világszemlélet kapujaként szolgált, vízváltóként maszkilok és tradicionalisták között. Hasonlóan a Biblia új fordításai és a hozzá készült kommentárok nemcsak nyelvükben hoztak újat, hanem ami sokkal lényegesebb: szemléletükben is. Szemben az elterjedt jiddis fordításokkal, a héber elsődleges, betű szerinti jelentését kívánták visszaadni (*pesat*), tisztán nyelvtani alapokra építve, szigorúan a szöveghez tapadva, leválasztva arról a zsidó hagyomány hozzátársított értelmezését.

IV. A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN TARTOTT KONFERENCIA ELŐADÁSOK ÉS MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Előadások

1. "Magyarországi héber irodalom a Haszkala jegyében" = A magyar-zsidó irodalom létformái c. konferencián (A Szombat szerkesztősége és a Yahalom Zsidó Szabadtegyetem szervezésében, Budapest, 1996, január 8-9.)
- 1a. "Hebrew Literature in Hungary in the Epoch of Haskalah" = the Sixth International Conference of "Dr. Moshe Carmilly" Institute for Hebrew and Jewish History, Babes-Bolyai University, Cluj-Napoca (1996, október 22-24.)
2. "Jewish Education in Hungary, in the first half of the 19th century" = European Association for Jewish Studies 6. kongresszusa, modern történeti szekció (Toledo, 1998. július 19-23)
3. "A magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei 1868-ig" = A Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia (A Szombat szerkesztősége és a MAZSIKE szervezésében, Budapest, 2000. május 14.)

Publikációk

1. Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea, *A zsidó Budapest* (Hungaria Judaica, 7) (A város arcai) Budapest: Városháza, 1995.
- 1a. (angol változata) Frojimovics, Kinga - Komoróczy, Géza - Pusztai, Viktória - Strbik, Andrea, *Jewish Budapest. Monuments, Rites, History* (Budapest: CEU Press, 1999)
2. Bányai Viktória, "Magyarországi héber irodalom a haszkala jegyében", in: Török Petra, szerk., *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról.* Budapest: Yahalom, 1997. pp. 167-176.
- 2a. (német kiadása) Bányai, Viktória, " Ungarisch-hebräische Literatur in Ungarn im Zeichen der Haskala", in: Lichtmann, Tamás, Hrsg., *Angezogen und abgestossen. Juden in der ungarischen Literatur* (Debrecener Studien zur Literatur, 7) (Frankfurt aM., etc.: Peter Lang Verlag, 1999), pp. 167-176.
- 2b. (angol változata) Bányai Viktória, "Hebrew Literature in Hungary in the Epoch of Haskala", in: *Studia Judaica*, VI. (Cluj-Napoca, 1997.) pp. 169-176.